

התיתכן עבודה פרטנית לשינוי חברתי? דיון ביקורתי והצעות לפרקטיקה¹

יובל סער-הימן² וסיון רוסו-כרמל³

הדיון המקצועי והמחקרי אודות האפשרות של עובדים סוציאליים לפעול לקידום שינוי חברתי בעבודתם הפרטנית מצומצם. מאמר זה מבקש להרחיב ולהעמיק בו תוך התמקדות בשתי שאלות: מהו, אם בכלל, השינוי החברתי שעבודה פרטנית יכולה לחולל? איך נראית עבודה פרטנית למען שינוי חברתי? המאמר מבוסס על ניתוח ביקורתי של שלוש רפלקציות שכתבו סטודנטיות בתוכנית **עבודה פרטנית לשינוי חברתי** – תוכנית להכשרת סטודנטים על בסיס הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. ניתוח הרפלקציות שכתבו הסטודנטיות על עבודתן מאפשר לחקור ולהמשיג את ביטויים של היבטים חברתיים ופוליטיים בעבודתם הפרטנית של עובדים סוציאליים. על בסיס הניתוח מוצע "צדק חברתי" כמושג מגשר בין שינוי פרטני לשינוי חברתי, ומאופיינים שלושה שלבים ליישום עבודה פרטנית למען לשינוי חברתי: זיהוי אי צדק חברתי, הכרה באי צדק חברתי ופעולה נגד אי צדק חברתי.

מלות מפתח: עבודה סוציאלית מודעת-עוני, עבודה סוציאלית פרטנית, שינוי חברתי, צדק חברתי, רפלקסיביות, פרקטיקה

- 1 מאמר זה משלב רפלקציות שכתבו סטודנטיות בתוכנית **עבודה פרטנית לשינוי חברתי**. אנו מודים לעו"ס נגה אבידר, עו"ס אלישבע אלעזר, עו"ס הילה בראון, עו"ס זהר גרשוני ועו"ס דנה פרץ, שאפשרו לנו לפרסם את הרפלקציות שלהן וללמוד מהן.
- 2 המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- 3 תוכנית **מפ"ה** (משפחות פוגשות הזדמנות) והמחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מבוא

במאמר זה ביקשנו להתמודד עם הקושי של עובדים סוציאליים לשלב בעבודתם הפרטנית את המחויבות המקצועית לשינוי חברתי. קושי זה אמנם מתועד היטב בספרות המקצועית (וייס, 2005; קרומר-נבו, וייס-גל ומוניקנדם, 2008; Fook, Asakura & Maurer, 2018; Specht & Courtney, 1994; 2016), אבל העניין שלנו להתמודד עמו התעורר, לא מתוך עיסוק אקדמי גרידא, אלא מתוך עבודתנו כמדריכי סטודנטים בתוכנית **עבודה פרטנית לשינוי חברתי** – תוכנית להכשרת סטודנטים על בסיס הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני (קרומר-נבו, 2015). כפי שניתן ללמוד משמה, חרתה התוכנית על דגלה את רתימת העבודה הסוציאלית הפרטנית ליצירת שינוי חברתי. לאורך 10 שנות קיומה של התעורר לא פעם ספק בנוגע לאפשרות לחולל שינוי חברתי באמצעות עבודה פרטנית. במוקד ספק זה נמצאות שתי השאלות האלה: מהו, אם בכלל, השינוי החברתי שעבודה פרטנית יכולה לחולל? איך נראית עבודה פרטנית למען שינוי חברתי?

שאלות אלה יעמדו במרכז המאמר המבוסס על ניתוח ביקורתי של שלוש רפלקציות שכתבו סטודנטיות על עבודתן עם משפחות בתוכנית. המאמר נחלק לארבעה חלקים: בחלק הראשון סקרנו את ניסיוןן של גישות ביקורתיות לגשר בין שינוי פרטני לשינוי חברתי ואת הקושי של עובדים סוציאליים ליישם גישות אלה בשטח; בחלק השני אנחנו מציגים את הרקע לכתיבת המאמר ואת הבחירה לבסס אותו על רפלקציות של סטודנטיות; בחלק השלישי והמרכזי אנחנו מביאים שלוש רפלקציות שכתבו הסטודנטיות ומנתחים אותן; בחלק האחרון אנחנו עורכים דיון ביקורתי על עצם האפשרות לרתום עבודה פרטנית לטובת שינוי חברתי, על הדרכים לעשות זאת ועל הסכנות הטמונות בה.

עבודה פרטנית ושינוי חברתי בעבודה סוציאלית ביקורתית

מחויבות לשינוי חברתי טבועה במהותו של מקצוע העבודה הסוציאלית משחר ימיו (שפירו, 2012). למרות זאת נשמעות לאורך 120 שנותיו של המקצוע טענות רבות על כך שהיא באה לידי ביטוי בעבודה סוציאלית קהילתית, אבל חסרה בעבודתם של עובדים סוציאליים פרטניים (Baines, 2011; Sakamoto & Pitner, 2005). לנוכח חסר זה מצביעים ב-30 השנה האחרונות חוקרים ועובדים סוציאליים על הצורך המקצועי לאחות את הפיצול בין האישי לחברתי ובין הפרקטיקה ברמת המיקרו לפרקטיקה ברמת המקרו (Fook, 2016; Krumer-Nevo, 2017; Rothman & Mizrahi, 2014). צורך זה – שנולד מתוך הקושי של התיאוריה הביקורתית המודרנית לספק ניתוח של חיי היומיום של פרטים (Carey & Foster, 2011) – אחראי במידה רבה להתפתחותן של גישות ביקורתיות שונות בעבודה

סוציאלית, ובהן גישה אנטי דכאנית (Baines, 2011), פמיניסטית (Orme, 2009), פוסט-מודרנית (Pease & Fook, 1999) ומודעת-עוני (קרומר-נבו, 2015).

המשותף לגישות אלה הוא הניסיון למזג תיאוריה ביקורתית מבנית עם פרקטיקה פרטנית, כמו גם שלוש הנחות יסוד מרכזיות: (1) המציאות החברתית המתהווה מתוך מאבקים על כוח, משאבים ואינטרסים היא גורם דכאני מבחינת קבוצות מוחלשות בחברה (וייס-גל, לויין וקרומר-נבו, 2012; Mullaly, 2002). (2) לעובדים סוציאליים יש מחויבות מקצועית לערכים של צדק חברתי ולפעולות של שינוי חברתי (Craig, 2002). (3) המציאות היומיומית משקפת מבנים חברתיים פוליטיים, ולכן לא ניתן להפריד בין העולם החברתי לעולם האישי (Dietz, 2000; Sakamoto & Pitner, 2005).

אחד החסרונות המתועדים של גישות אלה, שבמרכזן עומד החיבור בין האישי לחברתי, הוא הקושי המעשי של עובדים סוציאליים לשלבן בעבודתם הפרטנית והיומיומית (סער-הימן ועמיתים, 2018; McDonald, 2006). לקושי זה ארבע סיבות: (1) רוב המסגרות שעובדים סוציאליים מועסקים בהן הן מסגרות ממסדיות התופסות אותם כמופקדים על טיפול, חינוך ופיקוח ולא על שינוי חברתי (Stepney, 2006; Strier & Binyamin, 2013). (2) עבודה סוציאלית ביקורתית, על גווניה השונים, חושפת את יחסי כוח הלא מאוזנים בין עובדים סוציאליים למקבלי שירותים ומנכיחה את המאפיינים הדכאניים הטבועים ביחסים הטיפוליים. בשל כך נאלצים עובדים סוציאליים להתמודד עם הפערים החברתיים בינם לבין מקבלי השירותים ועם אי האפשרות לאיין יחסי כוח אלה. מודעות זו עלולה לעורר אצלם תחושות של אשמה וייאוש (Morley & Macfarlane, 2014). (3) מתוך ההבניה של ה"ביקורתית" כמתנגד, היפוכו של הנורמטיבי-השמרני, עלול להשתמע מודל פעולה ביקורתי אחיד, המנוגד לגמרי למודלים אחרים של עבודה סוציאלית (Rossiter, 2011). הנגדה זו, לא רק שאינה נכונה, אלא אף גורמת לעובדים סוציאליים המועסקים במסגרות שמרניות להימנע מלחפש דרכים ליישום עקרונות ביקורתיים במסגרות אלה (סער-הימן ועמיתים, 2018). (4) אין מספיק ידע באשר להשלכות המעשיות של גישות אלה. כאשר הכתיבה על פרקטיקה של עבודה סוציאלית ביקורתית עוסקת בהרחבה בפרקטיקת מדיניות, בשינוי חברתי ובעבודה קהילתית, ההשלכות המעשיות של הניתוח הפוליטי-החברתי על העבודה הפרטנית נותרות עמומות ולא מפותחות די הצורך (וייס-גל ועמיתים, 2012).

ב-20 השנה האחרונות הולך וגדל בישראל ובעולם מספר החוקרים המבקשים להתמודד במאמריהם עם הקשיים המתוארים לעיל ולהציג בצורה חיה את המורכבות הטמונה בהחלת גישות ביקורתיות במגוון תחומים של פרקטיקה. כך למשל ניתן למצוא דוגמאות להתמודדות כזו במאמרים האלה: כתיבת דוח סוציאלי ביקורתי (וייס-גל ועמיתים, 2012); יישום פרקטיקות אנטי-דכאניות בשירותי רווחה ציבוריים (סריאר ובנימין, 2013); פסיכותרפיה רגישה פוליטית (אבישר, 2014); ביצוע הערכת סיכון בגישה ביקורתית (Gupta, 2017);

עבודה עם צעירות מרקע של סיכון (סידי, 2009; שמעי, בדפוס); מודלים של הדרכה ביקורתית (Leung, 2012); ניתוח ביקורתי של אינטייק פסיכיאטרי (Lavie-Ajayi & Nakash, 2016); יישום עבודה סוציאלית מודעת-עוני במערכת הגנת הילד (סער-הימן, בדפוס); הנחיית קבוצות (Sakamoto & Pitner, 2005); טיפול בטראומה (Brown, 2004); עבודה סוציאלית פמיניסטית (איל-לובלינג וקרומר-נבו, 2017); עבודה עם פליטים ומבקשי מקלט (Nelson, Price & Zubrzycki, 2017).

גם מאמרנו מבקש להצטרף לגוף ידע זה שבמרכזו הניסיון לתרגם עקרונות ביקורתיים לפרקטיקה פרטנית. נעשה זאת בעזרת הדגמה וניתוח של התערבויות מודעות-עוני בתחום פרקטיקה שאנו מוצאים שלא כותבים עליו מספיק – המפגשים הבין-אישיים של עובדים סוציאליים ומשתמשי שירותים.

הרקע לכתיבת הרפלקציות

הרפלקציות המוצגות במאמר נכתבו בידי סטודנטיות בתוכנית עבודה פרטנית לשינוי חברתי. בחלק זה נציג את התוכנית ואת הרקע לכתיבתן.

התוכנית עבודה פרטנית לשינוי חברתי

התוכנית הוקמה בשנת 2010, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשותפות עם אגף הרווחה בעיריית באר שבע, בידי פרופ' מיכל קרומר-נבו, כדי להכשיר סטודנטים לאור הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. הפרדיגמה, המספקת מסגרת תיאורטית, אתית ומעשית לעבודה עם משפחות שחיות בעוני, מבוססת על תפיסת העוני כהפרה של זכויות חברתיות, על ראיית משתמשי השירותים כמקור חיוני וחשוב של ידע רלוונטי להתערבות ועל עמדה אתית של התייצבות לצדם במאבקם בעוני (למידע נוסף על הפרדיגמה ועל תוכנית ההכשרה ראו סער-הימן, לביא-אג'אי וקרומר-נבו, 2017; קרומר-נבו, 2015).

התוכנית היא דו-שנתית, ובשמונה השנים האחרונות הוכשרו בה כ-50 סטודנטים, שעבדו במשך שנתיים רצופות עם כ-200 משפחות שאותרו במאגר המשפחות המטופלות במחלקות לשירותים חברתיים. הן הוגדרו כמשפחות החיות בעוני מתמשך שהמחלקות לשירותים חברתיים מתקשות לעבוד איתן בהתמדה ולאורך זמן. מדריכי הסטודנטים לא היו עובדי אגף הרווחה של העירייה, אלא עובדים סוציאליים העוסקים במחקר ובפיתוח של פרקטיקות ביקורתיות בעבודה סוציאלית. ההדרכה החיצונית התאפשרה בזכות קשר שוטף בין המדריכים לבין העובדים הסוציאליים וראשי הצוותים באגף הרווחה.

בהתבססה על עקרונות הפרדיגמה, התוכנית מבקשת לגשר בין הפרטני לחברתי בשתי דרכים:

1. באמצעות עבודה משולבת בזירת המיקרו ובזירת המקרו; כך, לדוגמה, סטודנטיות המטפלות ישירות במשפחות מעורבות מדי שנה בארגון היום למאבק בעוני בכנסת, ומגיעות לשם עם משפחות שהן מלוות; אחרות כותבות או מתראיינות לעיתונות או משתתפות ביוזמות שונות של ארגוני זכויות, שמטרתן להפיץ מידע, לחולל שינוי בדעת הקהל או להקים שדולה לשינוי מדיניות. בשנתיים האחרונות הורחבה תוכנית ההכשרה ומשולבות בה סטודנטיות שהכשרתן מתמקדת בקידום פרקטיקת מדיניות ובהחלטה; למשל: הקמת מרפאת שיניים קהילתית בשיתוף עם אגף הרווחה של עיריית באר שבע; קידום תקנה למניעת הרחקתם של פעוטות ממעונות יום בשל חוב כספי של הוריהם.
2. באמצעות עבודה פרטנית שנעשית על בסיס ניתוח ביקורתי של עוני ושל מצב המשפחות; כלומר: עבודת הסטודנטיות עם המשפחות מתבססת על תובנות חברתיות-ביקורתיות האומרות, שעוני הוא תוצר של מדיניות, ולא של ליקויים ברמת הפרט, ושהוא מתבטא, לא רק ברמה המבנית, אלא גם במציאות החיים היומיומית של משתמשי השירותים (סער-הימן ועמיתים, 2017).

הרקע לכתיבת המאמר והרפלקציות

במסגרת מודל ההכשרה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני (להרחבה על המודל ראו קרומר-נבו ועמיתים, 2008) מלמדים את הסטודנטיות לפתח רפלקסיביות ביקורתית. רפלקסיביות היא תהליך שבו אנשי מקצוע מתבוננים בעבודתם ובוחנים את הנחות היסוד העומדות בבסיס המחשבות, הרגשות והפעולות שלהם (Schon, 1983; Fook & Askeland, 2007). רפלקסיביות ביקורתית היא רפלקסיביות המרחיקה מעבר לתהליכים הפנימיים והבין-אישיים, וכוללת גם ניתוח של יחסי כוח ושל החיבורים השונים בין החוויה האישית למבני כוח חברתיים ולצורות שונות של דיכוי (Brookfield, 2009; Fook & Gardner, 2007; Morley & Macfarlane, 2014).

מכיוון שבחינת החיבור בין אי צדק מבני לבין חייהם של פרטים היא אחד היסודות של עבודה סוציאלית מודעת-עוני ומכיוון שתוכנית ההכשרה שואפת גם לשמש מעבדה לפיתוח ידע חדשני על פרקטיקה מודעת-עוני (קרומר-נבו, 2015), היא כוללת התייחסות מתמשכת לפיתוח הרפלקסיביות הביקורתית של הסטודנטיות וללמידה ממנה. אחת הדרכים היעילות לעשות זאת היא כתיבת רפלקציות על רגעים קטנים בעבודה המקצועית (Fook & Gardner, 2007), המכונים בתוכנית "רגעים של כאב בטן"⁴. הרפלקציות העומדות במרכז מאמר זה נכתבו לאור ההנחיה "לבחור סיטואציה שנחקקה בזיכרון, שיש לה איכות רגשית; אולי הייתה שם הפתעה מצד הפונה או מצדכן או רגע של קרבה או רגע של כאב בטן וחוסר

4 את המושג טבע ד"ר מני מלכה, מראשוני המדריכים בתוכנית.

נחת או רגע של כעס או משהו שלמדתן שלא ידעתן קודם על הפונה או על החיים שלו או משהו שלמדתן על עצמכן" (סער-הימן ורוסו-כרמל, תכתובת מייל).

נציג אותן ולהלן וננתח אותן מנקודת מבט ביקורתית ומודעת-עוני. למרות השוני הלא מבוטל בין סטודנטיות לעבודה סוציאלית לבין עובדים סוציאליים מבחינת העמדות, ההתמודדויות ותנאי הפעולה, המצבים המתוארים ברפלקציות משקפים מציאות והתמודדויות שעובדים סוציאליים חווים תדיר. יתרה מזאת, אנו סבורים שהשאלות העולות מהרפלקציות רלוונטיות לכל איש מקצוע המבקש להחיל בתוך עבודתו הפרטנית עקרונות של חתירה לשינוי חברתי.

אם כן, להצגת הרפלקציות ולניתוחן שתי מטרות: להדגים בצורה חיה וקרובה לחוויה איך נראית הלכה למעשה עבודה פרטנית על בסיס הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני; לתאר ולהמשיג את הכלים האנליטיים, התיאורטיים והמעשיים הנדרשים לעבודה פרטנית המבוססת על מחויבות לשינוי חברתי. תחילה תוצג הרפלקציה כפי שכתבה אותה הסטודנטית – בגוף ראשון ובשפה חופשית – ואחריה יוצג ניתוח ביקורתי של המצב שתואר, המאפשר לחלץ ממנו עקרונות של פרקטיקה מודעת-עוני.

הפוליטי במפגש הבין-אישי: זהר

טהיינש,⁵ בת 25, עלתה לארץ מאתיופיה בגיל 12 ומתגוררת עם אמה החולה, אחותה הקטנה ובנה. באחת הפגישות הראשונות שלנו כשטהיינש סיפרה לי על העלייה מאתיופיה, היא אמרה בעצב: "לרוסים לא אומרים שום דבר ברחוב, כי הם אותו צבע כמוכם, וזה יותר קל מלהיות שחור. קשה להיות פה אתיופית; בארץ עדיף להיות לבנה וישראלית." הרגשתי אשמה גדולה לשמוע את הדברים שלה. שאלתי את עצמי אם היא מדברת עליי. אני הלבנה שקל לה להיות פה בארץ? רק רציתי להגיד לה שמה פתאום ושזה לא ככה ושזה בכלל לא קשור. רק רציתי להראות לה שהפער בינינו הוא לא כזה גדול, שבסך הכול אנחנו גם דומות. הרי שתינו נשים בנות אותו גיל שחיות בבאר שבע.

האמירה הזאת של טהיינש, שחזרה עוד פעמים רבות בפגישתנו, הדגישה את ההבדל, בנות אותו גיל אבל לא באותו צבע, לא עם אותן הזדמנויות בחיים ולא עם אותה עוצמה חברתית. טהיינש מרבה לשאול אותי על החיים שלי, על איפה אני מבלה ומה אני עושה. כשהיא אומרת לי "איזה כיף לך שאת נאצ'ית (לבנה)", אני מתפתלת בכיסא ומרגישה אשמה. אבל לאט לאט אנחנו מצליחות להפוך את האמירות האלה למשהו שאפשר לדבר עליו. במשך הזמן הבנתי שהיא צריכה שאתן להבדלים בינינו

5 שמותיהן של כל משתמשות השירותים המופיעות במאמר בדויים.

להיות על השולחן, שהיא צריכה שאני אתן לה לתת להבדלים האלה שמות ומלים, ובעיקר שאני אתן לה להביע את הכאב שכל זה מעורר בה מבלי להיבהל ומבלי לנסות לתרץ או להתנצל.

איך, אם בכלל, אפשר להבין במושגים חברתיים את הדיאלוג בין זהר לטהיינש? תשובה אפשרית לשאלה זו ניתן למצוא בקריאה המחודשת של חוקרים ועובדים סוציאליים לחזק את ההיבטים הפוליטיים של המקצוע (Featherstone, Broadhurst, & Holt, 2012; Hyslop & Keddell, 2018; Krumer-Nevo, 2017; Reisch & Jani, 2012). השימוש במושג פוליטי בהקשר זה מכוון, לא לפוליטיקה במובנה הצר, כלומר לפעילות מפלגתית, אלא לפוליטיקה כביטוי של מנגנוני חלוקת הכוח בחברה. הגדרה זו, המשותפת לגישות ביקורתיות שונות, מאפשרת לנתח את החיים החברתיים כרשת של יחסי כוח בין קבוצות חברתיות המסומנות על צירים של אתניות, מעמד, מגדר, מוגבלות או קטגוריות חברתיות אחרות (Krumer-Nevo, 2017). יחסי הכוח האלה מתהווים דרך מבנים חברתיים ומוסדיים, אך הם מחלחלים לתוך חייהם של פרטים, מעצבים את התנהגותם ואת היחסים הבין-אישיים והחברתיים שלהם, מיקרו-פוליטיקה במלותיו של מישל פוקו (Gilbert & Powell, 2010).

ההכרה בביטויים היומיומיים של אי צדק ודיכוי טומנת בחובה את ההבנה שבלתי אפשרי להעלים או לאיין אותם ברמה הפרטנית ושהנפש של הפרט, על חלקיה המודעים והלא מודעים, מעוצבת גם על רקע ההקשר הפוליטי והחברתי שהיא גדלה בתוכו ומושפעת ממנו (אבישר, 2014; 2015; Samuels, 2015; Fox, Prilleltensky, & Austin, 2009). בהתאם, עבודה סוציאלית מודעת-עוני מבקשת להכיר במופעים השונים של אי שוויון חברתי בחיי היומיום של פרטים, בחוויות שהוא מעורר, בפערים ביחסי הכוח בין עובדים סוציאליים למשתמשי שירותים ובמשמעות של יחסי הכוח בקשר הטיפולי.

מיקומן של זהר וטהיינש, האחת אישה לבנה, סטודנטית לעבודה סוציאלית ממעמד הביניים, והאחרת אם חד הורית, שחורה, החיה בעוני, משפיע במלוא כובדו על ההזדמנויות החברתיות הניצבות לפני כל אחת מהן, על חוויותיהן במרחב החברתי ועל היחסים הבין-אישיים שלהן. כשאמרה טהיינש לזהר ש"קשה להיות שחורה", היא ביקשה שזהר תכיר בחוויה שלה, תיתן לה תוקף ותבין ששיוכה האתני מביא איתו צמצום של הזדמנויות.

וגר-אטיאס (2017), שבחנה עמדות ופרקטיקות של עובדים סוציאליים העובדים עם נוער יוצא אתיופיה, מצאה שהם מנתחים במונחים א-פוליטיים אמירות של יוצאי אתיופיה על אפליה. ניתוח א-פוליטי מדגיש תהליכים נפשיים פנימיים ובין-אישיים המצויים בבסיס החוויה של אפליה (אבישר, 2014). ניתוח כזה היה מפרש את האמירות של טהיינש כבדיקת גבולות, כהתחמקות מהתמודדות עם קושי או כאידיאליזציה שהיא עושה לזהר. פרשנות זו תשטש את הניתוח החברתי החד של טהיינש ותבין אותו כביטוי של קשייה הפסיכולוגיים. לחלופין, ניתוח מודע-עוני של המצב מאפשר להכיר בכך שטהיינש מציגה עיוותים חברתיים

ולתת מקום לאופן חלחולם של עיוותים אלה ליחסים ביניהן ולידע שטהיינש מביאה ליחסים אלה.

אף שהצורך במודעות ליחסי הכוח הלא מאוזנים בין עובדים סוציאליים למשתמשי שירותים זוכה להתייחסות בספרות, כותבים שונים שעסקו בהתמודדות של עובדים סוציאליים עם הכוח החברתי העודף שלהם התקשו לספק מענה מעשי הנובע מההכרה ביחסי כוח אלה. בהקשר זה ניתן להציע שני עקרונות מעשיים:

1. לא לסתור את חוויות הדיכוי של הפונים, להפחית מערכן או להסביר להם שאין הן מציאותיות או מוגזמות; כפי שניתן לראות ברפלקציה, למרות האשמה המתעוררת אצל זהר ולמרות רצונה להסביר לטהיינש שאין הן שונות, היא משתהה ונותנת מקום לאמירותיה.
2. לנהל עם הפונים דיאלוג על חוויות של דיכוי ועל המיקומים החברתיים השונים של שני הצדדים. ניהול דיאלוג כזה הוא משימה מורכבת ועדינה שלא בהכרח מתאימה לכל מצב. הוא תורם אמנם, כפי שציינו, למתן הכרה ותוקף לחוויות של דיכוי, אבל אם הוא נעשה בצורה לא מותאמת, המדגישה רק את השוני בין משתמשי השירותים לבין העובדים הסוציאליים והמתעלמת מהדמיון ביניהם ומהאפשרות שישלבו כוחות כדי להתנגד יחד להיררכיה החברתית, הוא עלול גם לייצר אצלם חוויות של האחרה והתעלמות מיכולת הפעולה שלהם.

לדבר אמת מול כוח: הילה

ליוויתי את רים לביטוח לאומי. היא הגיעה לפניי עם בתה הפעוטה והתינוקת בעגלה וחיכתה לי עם מספר. התיישבתי לידן. כבר זמן רב שרים איננה מקבלת קצבת ילד רביעי, מענק לימודים עבור בתה הבכורה, ומעל ראשה מאיים חוב כספי שעומד על 12,000 ש"ח בגין הוצאות האשפוז והלידה של בתה הצעירה. המספר בלוח התחלף והגיע תורנו. התיישבנו מול הפקידה, הצגתי את עצמי והסברנו את הסיבה שבגללה הגענו. "אני רואה שלא הגשת את כל הטפסים עדיין," אמרה הפקידה לאחר שהקלידה במחשב. רים אמרה לפקידה שכבר שלחנו את כל הדברים שביקשו, ואני אישרתי. הפקידה התקשרה למחלקה אחרת, בדקה עוד כמה דברים במחשב ולבסוף נמצאה האבדה. "לפי הטפסים התגרשת בשנת 2013, ונולדו לך עוד שני ילדים לאחר הגירושים. איך זה הגיוני?" שאלה הפקידה. הייתי מופתעת מהשאלה, וראיתי גם על רים את חוסר הנוחות. "המשפחה של הגרוש שלי לא אוהבת אותי, את מבינה, אז היינו צריכים להתגרש, אבל הוא האבא של הקטנות," רים ענתה בזהירות לשאלה החודרנית. הפקידה המשיכה לחקור ולשאול, וטענה שכל זה הכרחי בשביל לטפל בקצבאות ובמענקים ובחוב. "אני לא מבינה איך השאלות האלה רלוונטיות בדיוק;

לפי החוקים רים אמורה לקבל את המענקים, " אמרתי אני לפקידה, שעתה דיברה איתי מבלי להסתכל על רים. "את יודעת, בחורה אחרת במצבה כבר היו שוחטים מזמן, " אמרה הפקידה. הזדעזעתי מדבריה. ראיתי שדמעות עולות בעיניה של רים, אבל היא אזרה עוז ואמרה לפקידה: "אם הייתה יושבת כאן בחורה יהודייה, גם היית אומרת לה את זה?" נראה שהפקידה חשה לא בנוח, וחזרה להסתכל בצג המחשב. "אני מאשרת לך את המענק אשפוז, החוב יוסדר כבר השבוע, " אמרה הפקידה, והרימה את עיניה מהמחשב לעברה של רים.

"את מבינה מה אני עוברת?" אמרה לי רים כשיצאנו, "אם לא היית איתי, גם את זה לא הייתי מקבלת..."

מיצוי זכויות אקטיבי, כמו זה שמוצג ברפלקציה, הוא עקרון פעולה בעבודה סוציאלית מודעת-עוני. בהקשרים שונים הוא מתואר כבעל ערך תרפויטי (Sucharov, 2013) וכמקדם צדק חברתי (Vera & Spiecht, 2007). הוא מבוסס על התפיסה שאנשים החיים בעוני סובלים ממחסור בהזדמנויות חברתיות ובהון סימבולי, וכולל מחויבות עמוקה לתהליכי מיצוי הזכויות, לליווי פיסי של משתמשי שירותים לרשויות המנהל השונות ולעמידה לצדם בהתמודדויות אלה (סער-הימן, קרומר-נבו ולביא-אג'אי, 2018). אבל האם מיצוי זכויות פרטני הוא פעולה שיש בה מרכיבים של שינוי חברתי?

כדי לבחון שאלה זו, נתמקד במשפט אחד שהפנתה הילה לפקידה – "אני לא מבינה איך השאלות האלה רלוונטיות בדיוק; לפי החוקים רים אמורה לקבל את המענקים" – ונסמן ארבעה היבטים חברתיים של התערבות זו:

1. הילה עשתה את מה שהתיאורטיקן הבריטי לוולט (Lavalette, 2011) כינה "לדבר אמת מול כוח" (speak truth to power). אין זו פעולה בין-אישית בלבד, משום שכשהילה ניצבה מול הפקידה, היא פעלה גם כנגד הכוח הממשי והסימבולי שלה כנציגת הממסד. עצם העזתה של הפקידה לערער על יושרה של רים ולשאול אותה שאלות חודרניות, מקורה בתהליכי האחרה חברתיים המסמנים קבוצות מיעוט ושוליים כשונות ונחותות מהותית (דורון, 2008). אחד הביטויים היומיומיים של האחרה הוא "מיקרו אגרסיות", כלומר חילופי דברים, לא תמיד מילוליים ומודעים, שבעקבותיהם פרטים מקבוצות חברתיות מודרות ושוליות חשים נחותים. מדובר במנגנונים פוגעניים עקיבים ויומיומיים, שמטרתם להקטין, לבודד ולהנכיח את ההיררכיה החברתית הדכאנית (צאלח, 2016; Pierce, 1974). בדוגמה ניתן לראות איך הצטרפה הילה לרים כדי לפורר את כוחו המשתק של רגע כזה.

2. אמירתה של הילה נתנה תוקף להעדר הלגיטימיות של המיקרו-אגרסיה הטמונה בשאלתה של הפקידה. אופיין החמקמק של מיקרו-אגרסיות הופך את זיהוין, את ההכרה בכאב שהן מסבות ואת ההתנגדות אליהן לפרקטיקה כבדת משקל בעבודה סוציאלית

- מודעת-עונוי (קרומר-נבו, 2015). בדבריה סימנה הילה לרים שראתה את העוול שנעשה לה והבינה את הכאב שהסב לה.
3. כשערערו הילה ורים על ניסיונה של הפקידה להטיל דופי בהתנהלותה של רים, הן כפו עליה לעבור מדיאלוג המבוסס על תפיסת העונוי כבעיה של הפרט לדיאלוג המבוסס על תפיסת העונוי כפגיעה בזכויות אדם (קרומר-נבו, 2015).
4. הפעולה של רים והילה נחלצה מהממד הסימבולי של הכרה בעוול והתנגדות לו, אפשרה לרים להגדיל את הכנסתה, ולכן חוללה שינוי ממשי במציאות חייה.

לעמוד לצד ולהחזיק תקווה: דנה

בפגישה הראשונה שלי עם לנה היא כמעט ולא נתנה לי לדבר. הצגתי את עצמי. אמרתי שאני סטודנטית לעבודה סוציאלית, ובעיקר הייתי בהלם ממצב הבית בו היא ומשפחתה גרים. לנה מיד החלה לספר: "את רואה אין חלונות, אין תריסים, אין לנו חשמל בחדרים, אין דלתות בשום חדר בבית, רטיבות. המצב גרוע. ממש הזנחה. היום בטלפון שעה ניסיתי לתפוס את עמידר. הגעתי עד למנהלת בירושלים."

17 שנים מתגוררת אמה של לנה בדירת עמידר, ובשנים האחרונות גם לנה ושני ילדיה מתגוררים איתה. "אימא שלי אישה מבוגרת שלא מבינה טוב עברית. כל פעם מגיעים מעמידר, מצלמים את הבית, עושים רישומים, מחתימים אותה על דברים שהיא לא מבינה וכלום לא קורה."

בשיא הלהט והכעס לנה אמרה: "חייבים ללחוץ עליהם. אני לא אאמין שמהו יזון, עד שאני אראה מישהו מתקן את החלונות. לך בטוח עמידר יקשיבו, את יודעת עם מי לדבר, ואולי אם הם יראו שיש מישהו שמבין, אז הם יעשו משהו."

המלים של לנה הפכו את נושא שיפוץ הדירה למטרה עליונה של שתינו. בתמימותי אמרתי ללנה ש"זה ממש מכעיס ולא הגיוני, צריך יחד להפעיל לחץ על עמידר", וחשבתי שאם אני אתערב, השינוי יקרה יחסית מהר. לא הבנתי כמה הביורוקרטיה יכולה להיות עיקשת ומתישה. במשך חודש וחצי כל בוקר שתינו התחלנו את היום בשיחת טלפון לפתיחת תקלה במוקד עמידר, תיעוד תוכן ותאריכי שיחות. במקביל פנינו גם לרכות האזור של עמידר.

ואז ביום אחד קיבלתי שיחת טלפון מלנה: "דנה, את לא מאמינה, אני כמו בחלום. באו מעמידר, והם מתחילים שיפוץ בבית שבוע הבא! אני לא אאמין עד שהם יתחילו." כשהגעתי ללנה בזמן השיפוץ, אמרתי לה שאני לא מאמינה שאני רואה את זה קורה, והיא אמרה: "את לא מאמינה? מה אנחנו נגיד? זה נראה לי כמו חלום. כשיסתיים השיפוץ, נעשה מסיבה ואת חייבת לבוא."

אף שמושגים כמו שותפות, היענות לצרכים ו"לפגוש את הפונה במקום שבו הוא נמצא" הם מושגי יסוד בעבודה סוציאלית, מצאו מחקרים שבחנו חוויות של משתמשי שירותים שאין הם חווים עובדים סוציאליים כאלה שפועלים לאורם (קרומר-נבו, סלונים-נבו, הירשזון-שגב וישי, 2005; Gupta, 2015; Lavee, 2016; Schiettecat, Roets, & Vandenberg, 2017). בעוד הם זקוקים להיענות ולהכרה בהתמודדויות הבלתי פוסקות הכרוכות בחיים בעוני, הם חשים ששופטים אותם ורואים את מצבם כתוצר של התנהלות לא נכונה.

בניגוד לעמדה זו, עבודה סוציאלית מודעת-עוני, הרואה אנשים החיים בעוני כאנשים המתנגדים לעוניים, תחתור לסולידריות עם משתמשי השירותים ולהתייצבות לצדם במאבקם בעוני (Krumer-Nevo, 2017). כפי שניתן לראות ברפלקציה של דנה, היא לא התעלמה ממצוקתה של לנה, לא ציפתה ממנה להתמודד לבדה עם המצב, לא חיפשה הסברים אישיותיים למצב המשפחה ואף פתחה לה מרחב להגדרה עצמית בכך שקיבלה את הגדרת הבעיה שלה כמטרה ראשונה וראויה לטיפול. כל אלה אפשרו לדנה לעמוד לצדה של לנה בשני ערוצים: בערוץ הרגשי שבו הכירה בצורך של לנה לקבל תוקף להגדרה העצמית שלה ובמחיר הרגשי שהיא משלמת על מצב הבית, ובערוץ הפוליטי שבו הכירה במחיר הסימבולי והממשי ששילמה לנה בגלל אי היענות של עמידר. מתוך הכרה זו הבינה שללא לחץ מתמשך לא יושפץ הבית, ולכן הצטרפה כשותפה מלאה למאבק של לנה – שתיהן התקשרו מדי בוקר לעמידר, תיעדו את השיחות וחקרו את ההיסטוריה של ההתמודדות.

אף שההתערבות השיגה את מטרתה, חשוב להתעכב על הפער שתיארה דנה בין התקווה שהתערבות תביא לשינוי מהיר לבין החוויה המתישה והמסורבלת של העמידה לצד לנה. ואכן סטודנטיות רבות מתחילות את הכשרתן בתוכנית עם תקווה ותחושת ביטחון ביכולתן לסייע למשפחות להתמודד עם עוני, אבל החשיפה לעוני שהמשפחות מתמודדות עמו ולמערכות החברתיות מסביב יוצרת חוויה של תסכול וייאוש. בהקשר זה מצא מחקר שנערך לאחרונה בישראל (Lavee & Strier, 2018), שהעומס הרגשי הכרוך במפגש עם אנשים החיים בעוני יוצר אצל עובדים סוציאליים קהות רגשית, ריחוק והאחרה של אנשים אלה. דווקא משום שעמידה לצד משתמשי שירותים במאבקם בעוני יוצרת עומס רגשי כבד, חשוב לנו לומר שזו פרקטיקה שמחייבת עובדים סוציאליים להחזיק בתקווה שניתן למגר אי צדק ולהיחלץ מעוני.

דיון

בהתבסס על ניתוח הרפלקציות וההמשגות שחולצו ממנו, יתמקד הדיון בשתי השאלות שהצגנו במבוא למאמר: מהו, אם בכלל, השינוי החברתי שעבודה פרטנית יכולה לחולל? איך נראית עבודה פרטנית למען שינוי חברתי?

מהו, אם בכלל, השינוי החברתי שעבודה פרטנית יכולה לחולל?

לאורך המאמר הצגנו את השאיפה לחולל שינוי חברתי כמחויבות מקצועית של עובדים סוציאליים בכלל, וביתר שאת בתוכנית **עבודה פרטנית לשינוי חברתי**. ואולם ניתוח הרפלקציות שכתבו הסטודנטיות מלמד שהתערבויותיהן אמנם הובילו לשינויים מרחיקי לכת בחיי המשפחות, אבל לא מעבר לרמת הפרט. מכאן נשאלת השאלה אם שינוי חברתי הוא בהכרח שינוי המתחולל מעבר לרמת הפרט. אנו סבורים שלא ומבקשים לטעון ששינוי חברתי הוא גם שינוי ברמת הפרט.

כדי להעמיק טענה זו, נבקש להצביע על צדק חברתי כמושג המגשר בין שינוי חברתי לשינוי בחייהם של פרטים. על פניו הערך של צדק חברתי הוא בחזקת המוכן מאליו בעבודה סוציאלית. עם זאת, מכיוון שמדובר במושג מופשט ונתון לפרשנות, הוא יכול לשמש תפיסות חברתיות ומקצועיות רבות. אין היריעה מאפשרת סקירה מעמיקה של התפתחות המושג בעבודה סוציאלית (לסקירה כזו ראו Reisch & Garvin, 2016), אבל ניתן להסתמך על הגדרתו של קרניול (Carniol, 2005, pp. 31-32), שהתייחס ספציפית לקשר בין צדק חברתי לשינוי חברתי:

חתימה לצדק חברתי היא תהליך מתמשך ובלתי פוסק, לא מטרה מיידית או סופית. צדק חברתי עוסק, לא רק בפירוק דיכוי ואי שוויון ובהתנגדות להם, אלא בהבניית מציאויות אישיות, פוליטיות, כלכליות וחברתיות שוויוניות, המבוססות על ערכים דמוקרטיים של דאגה והוגנות. יש שיקראו לתהליך זה שינוי חברתי.

אף שפעולות הסטודנטיות לא חוללו שינויים חברתיים שחרגו מחיי הפונות, עסקו כל ההתערבויות שהן תיארו בסוגיות של צדק חברתי וחתרו להשגתו על ידי יצירת מציאות אחרת בחייהן, שוויונית והוגנת יותר. כנגד הטענה הגורסת שניתן לחולל שינוי חברתי רק דרך פירוק מערכת של מבני הכוח המייצרים את האי-צדק החברתי, אנו רוצים לטעון שיש בכוחה של פרקטיקה כזו, מיקרו-פוליטית, לחולל שינוי אמיתי בתנאי החיים הממשיים והסימבוליים של פרטים ובכך לחולל שינוי בביטוי היומיומי של מבני הכוח החברתיים.

קרומר-נבו (Krumer-Nevo, 2017), בהתבססה על ליסטר (Lister, 2004), הגדירה שלושה מעגלי מחסור של הדיכוי החברתי הכרוך בעוני: מחסור בהון חומרי, מחסור בהזדמנויות חברתיות ומחסור בהון סימבולי (פגיעה בכבוד, אי נראות, יחס מתייג או אפליה). ראיית שלושת המעגלים כשלובים זה בזה, כשאין משקלו של האחד עולה על האחר, מציירת תמונה אינטגרטיבית של האי-צדק החברתי הגלום בחיים בעוני. להלן נציע שלושה שלבים של עבודה פרטנית למען שינוי חברתי, ונדגים את השפעתה האפשרית על שלושת המעגלים האלה.

איך נראית עבודה פרטנית למען שינוי חברתי?

הפרקטיקות שתיארו הסטודנטיות ברפלקציות שלהן כוללות סגור אקטיבי, התערבות בהקשר החיים הממשי, מענה לצרכים חומריים ורגשיים, התערבות מבוססת-יחסים (להרחבה ראו סער-הימן ועמיתים, 2017). בחלק זה של הדיון אנו רוצים לאפיין שלושה שלבים של עבודה פרטנית למען שינוי חברתי: זיהוי אי צדק חברתי, הכרה בפגיעתו ופעולה כנגדו.

לזהות אי צדק חברתי

מכיוון שאי צדק חברתי מתבטא בחייהם של אנשים בדרכים שונות, באין ספור רגעים, חוויות ומפגשים עם אנשים אחרים, עם מוסדות ומערכות, לא תמיד קל לזהות אותו. לעתים הוא זועק ובולט לעין, ולעתים הוא סמוי, וקשה להניח עליו את האצבע. כך למשל כששאלה הפקידה את רים על הולדת ילדיה לאחר הגירושין, קשה לזהות שאי צדק חברתי הוא המאפשר שאלה זו. לכאורה זה רגע קטן, שקוף כמעט, אבל בו באים לידי ביטוי יחסי הכוח, והשוב לזכור שלא הייתה זו חוויה יחידה, מנותקת מהקשר, אלא חוויה אחת בשרשרת חוויות של דיכוי חברתי, המשפיעות על נפשה של רים בצורה זו או אחרת.

חמקמקותו של האי-צדק נובעת גם מתפיסות הגמוניות המשמרות אותו. כך למשל התפיסה הניאו ליברלית ההגמונית – עם הדגש שלה על צמצום התערבות המדינה, החלת כוחות השוק על שירותי הרווחה וקידום ערכי אינדיבידואליזציה ואחריות אישית – מטשטשת את ההקשר החברתי של עוני ומעבירה את האחריות עליו לאנשים השרויים בו (Cummins, 2017). אחיזתה של תפיסה זו בחיים החברתיים כה חזקה, עד שקשה לראות אותה ואת הדרך שבה היא מפרקת את הסולידריות החברתית. קושי זה מתגבר, כשמדובר באנשים המשתייכים לקבוצות כוח ואינם חווים דיכוי. אלה מתקשים לזהות אותה ואת השלכותיה (Abrams & Moio, 2009). כך למשל האמירה "מי שרוצה מצליח", כביטוי של התפיסה הניאו ליברלית, הופכת לשקופים את החסמים הרבים שאנשים חיים בעוני נתקלים בהם בבקשם למצוא עבודה. לכן, כדי לזהות אי צדק או לפחות להגדיל את הסיכוי לזהות אותו, יש צורך בעדשה מודעת-עוני המפרשת והמנתחת את מציאות החיים בעוני כביטוי של אי צדק חברתי והפרה של זכויות אדם.

אנו רוצים להציע שלושה כלים מעשיים שיוכלו לעזור לעובדים סוציאליים לזהות אי צדק חברתי בתוך אינטראקציות פרטניות: רפלקסיביות ביקורתית; הפניית המבט לפתולוגיה המערכתית; הערכת צרכים בשלושת מעגלי גלגל העוני.

רפלקסיביות ביקורתית – כפי שצינו זהו תהליך שבו אנשי מקצוע מתבוננים בעבודתם ומנתחים בתהליך אינדוקטיבי את הקשר בין החוויה שלהם לבין מבנים חברתיים ולצורות שונות של דיכוי (Fook & Gardner, 2007). הרפלקציות של הסטודנטיות וניתוחיהן

מראים איך רפלקסיביות ביקורתית מצליחה לגשר בין חוויה, תיאוריה ופרקטיקה ומסייעת לזהות את העוול החברתי שמשמשי השירותים מתמודדים עמו. כך למשל הדגימה זהר שימוש ברפלקסיביות ביקורתית, כשעצרה ושאלה את עצמה למה האמירות של טהיינש קשות לה, מה הסיפור החברתי שטהיינש מספרת, מה ההבדל בין הזדמנויות החיים שקיבלה כל אחת מהן.

הפניית המבט לפתולוגיה המערכתית – מכיוון שחלק גדול מגוף הידע המקצועי של עובדים סוציאליים נשען על גישות פסיכולוגיות ומכיוון שהחברה הניאו ליברלית מעודדת מושגים של אחריות אישית, בִּרְרַת המחדל של החברות המקצועי שעובדים סוציאליים עוברים היא להבין בעיות של פרטים בתוך הקשר נפשי פנימי ובין-אישי (Weiss-Gal, 2008). עקב כך תהליכים של הערכה ואבחון כוללים בעיקר זיהוי דפוסים אישיים – במקרה הטוב זיהוי תעצומות נפש ובמקרה הגרוע זיהוי פתולוגיות (Roose, Roets, & Schiettecat, 2014). אנו מציעים להפנות את המבט המעריך הראשוני אל החוליים של המערכות החברתיות האמורות לשרת את משמשי השירותים ורק לאחר מכן אל הדפוסים הנפשיים הפנימיים והבין-אישיים של האדם שאנו עובדים עמו. כך למשל דנה לא עסקה כלל בשאלה מה הביא את הבית של לנה למצב שהוא נמצא בו או בשאלה מה עשתה לנה עד כה בנוגע לכך. לחלופין היא סימנה מיד את עמידר כגוף שעליו מוטלת האחריות לדאוג לכך שבבית יהיו תנאים בסיסיים.

הערכת צרכים בשלושת מעגלי גלגל העוני – ההכרה בכך שאי צדק חברתי כרוך במחסור במשאבים חומריים, במחסור בהזדמנויות חברתיות ובמחסור בהון סימבולי מסייעת לחדד את הקשר בין הצרכים המידיים של פונים לבין הבעיות החברתיות שהם מתמודדים עמן. כך למשל הבינה הילה שהצורך של רים בליווי לביטוח לאומי נבע משלוש רמות של אי צדק: ברמה החומרית לא אפשרה הכנסתה הנמוכה של רים קיום בכבוד והיא הייתה זקוקה להגדלתה לאלתר; ברמת ההזדמנויות החברתיות לא מוצו זכויותיה הבסיסיות; ברמה הסימבולית היא ספגה מהפקידה האשמה על מצבה ויחס מזלזל עקב מיקומה החברתי והתקשתה לקבל את המגיע לה. ניתוח הרפלקציה על בסיס שלושת המעגלים מאפשר לזהות צורות שונות של אי צדק חברתי.

להכיר בפגיעתו של אי צדק חברתי

אי אפשר שעבודה פרטנית למען שינוי חברתי תישאר בשלב הזיהוי, כי הזיהוי לבדו לא יכול להוביל לשינוי. אם כן, השלב הבא הוא הכרה באי צדק. העיסוק בהכרה (recognition), שהתפתח בדיסציפלינות שונות, החל לקבל תשומת לב מוגברת בשיח המקצועי של העבודה הסוציאלית (Garrett, 2009; Gupta, Blumhardt, & ATD Fourth World, 2017; Houston, 2009). בבסיס הגדרותיו השונות של המושג נמצאת הקביעה שכל בני האדם זקוקים ליחסים הדדיים שבהם האחד מכיר באחר ומכבד אותו כאדם אוטונומי, בעל רצונות,

שאיפות ומאויים (Lister, 2002). בעוד גוף הידע הפסיכולוגי מדגיש את הקשר בין התפתחות עצמית של הפרט לבין האופן שבו דמויות משמעותיות תופסות אותו (בנג'מין, 2013), פיתחה ננסי פרייזר (Fraser, 1995) את העיסוק בהכרה בין-אישית לתיאוריה פוליטית שכרכה בין הכרה לבין אי צדק חברתי. היא טענה, שאי צדק הוא לא רק חלוקה לא שוויונית של המשאבים החומריים בחברה אלא גם חלוקה לא שוויונית של הון סימבולי והכרה.

ברוח זו אנו מבקשים לטעון שעל עבודה סוציאלית פרטנית למען שינוי חברתי להכיל הכרה גם בהיבט הבין-אישי וגם בהיבט הפוליטי. הרפלקציה של דנה המחישה איך באה ההכרה במצוקה של לנה לידי ביטוי בשני היבטים אלה ואיך הם כרוכים זה בזה: דנה הקשיבה למצוקה הרגשית של לנה עקב החיים בבית שמצבו הפיסי גרוע ונתנה לחווייתה תוקף והכרה. בד בבד היא הקשיבה להיבט הפוליטי של המצוקה, לעוול החברתי שנעשה ללנה ולמשפחתה ונתנה גם לו תוקף והכרה. בהתאם לכך הבינה את האמירה של לנה "לך בטוח עמידר יקשיבו" גם כאמירה שקוראת נכונה את המציאות וקולטת את העוול שעושים לה כשאינן מכירים בה. על בסיס הרפלקציות אנו מזהים שתי פרקטיקות המקדמות הכרה בעבודה סוציאלית מודעת-עונוי: שיום ותיקוף האי-צדק; מתן מקום לרגשות קשים בכלל ולזעם מוסרי (moral outrage) בפרט.

שיום ותיקוף האי-צדק – מכיוון שאי צדק חברתי עלול להיות שקוף, גם לסובלים ממנו, יש חשיבות גדולה לכך שברגע שעובד סוציאלי יזהה מצב כזה, הוא ישוחח עליו עם הפונה, ישיים אותו ויכניסו לתוך הקשר חברתי רחב. עצם המסגור והשיום של האי-צדק יכולים לתת תוקף לרגשות הקשים המתעוררים בעקבותיו (סער-הימן ועמיתים, 2017). כך למשל, כשזיהתה הילה את האי-צדק הכרוך בדיאלוג עם הפקידה בביטוח לאומי והגיבה אליו, היא נתנה תוקף למיקרו-אגרסיה שחוותה רים. כך הוגדרה חוויה פוגענית שהייתה עלולה לעבור ללא התייחסות מיוחדת כמעשה של אי צדק.

מתן מקום לרגשות קשים בכלל ולזעם מוסרי (moral outrage) בפרט – כפי שהצגנו לעיל, אי צדק עלול לעורר חוויות רגשיות מגוונות. לאחרונה גבר העיסוק במעמסה הרגשית הכרוכה בעבודה סוציאלית (Lavee & Strier, 2018). כחלק מגוף ידע זה חשפו ויליאמס ובריסקמן (Williams & Briskman, 2015) את הצורך במתן מקום לזעם מוסרי המתעורר במפגש של עובדים סוציאליים עם אי צדק. הן טענו שהזעם הזה לא מקבל די מקום במרחב הפעולה שלהם, וכך נוצר עוד מנגנון המדיר מסדר יומם של עובדים סוציאליים את המאבק לצדק חברתי. אנו רוצים להוסיף ולטעון ששיתוף משתמשי שירותים בכאב, בתסכול ובזעם המוסרי הכרוכים במפגש עם אי צדק הוא עוד נדבך של הכרה בעוול שנעשה להם. כשאמרה דנה ללנה שמצב הדירה "ממש מכעיס" אותה, היא אותתה לה שמדובר באי צדק ושמותר ואף צריך לזעום עליו.

לפעול נגד אי צדק חברתי

שלב ההכרה והזיהוי מחייב פעולה. כפי שניתן לראות ברפלקציות, התנגדות פעילה לאי צדק יכולה ללבוש צורות שונות ולהתחולל בזירה הבין-אישית, כמו ברפלקציה של זהר, ובזירה המערכתית, כמו ברפלקציות של הילה ודנה. האופי הדינמי והמתפתח של עבודה סוציאלית מודעת-עוני מאפשר לפתח מגוון פרקטיקות.

בחלק זה בחרנו להציג מודל קיים של עקרונות לפרקטיקה רגישה פוליטית ושני עקרונות שעלו מתוך הרפלקציות ומשמשים בסיס למגוון רחב של פרקטיקות. המודל של אבישר (2014), שהתבסס על עבודתם של מקוויטר ומקוויטר (McWhirter & McWhirter, 2007), כולל חמישה עקרונות: עבודה טיפולית המדגישה שותפות בין אנשי מקצוע ומשתמשי שירותים; מתן מקום להקשר הפוליטי והחברתי של חייהם של משתמשי שירותים; פיתוח תודעה ביקורתית של אנשי המקצוע ושל משתמשי השירותים; דגש על היכולות ועל הכוחות שלהם; קידום מעורבותם בקהילתם. עקרונות אלה מאפשרים, לדברי אבישר, לחבר בין תפיסה פוליטית של חיי הנפש של משתמשי השירותים, העבודה הטיפולית שנעשית איתם וקידום של צדק חברתי בחייהם (אבישר, 2014).

מתוך הרפלקציות עולים שני עקרונות משלימים למודל זה: העיקרון הראשון הוא תגובה לצרכים הרגשיים והחומריים של משתמשי השירותים. מכיוון שחלק מהאי-צדק שאנשים החיים בעוני מתמודדים עמו הוא התעלמות מצורכיהם, ההיענות לצרכים שהם מעלים חיונית לפיתוח הכרה בהם. אף שעובדים סוציאליים לא תמיד מצליחים להיענות לצורך הרגשי והפיסי של משתמשי השירותים, נמצא שעצם רצונם להיענות לו מייצר אצל אלה האחרונים חוויה של נראות והכרה (סער-הימן ועמיתים, 2017).

בהתבסס על שלבי הזיהוי וההכרה, העיקרון השני הוא הקפדה על פעולה בשלושת המעגלים של גלגל העוני. כלומר: על עובדים סוציאליים לחתור לשיפור המצב החומרי של משתמשי השירותים, להרחבת ההזדמנויות החברתיות הפתוחות לפניהם ולקידום ההון הסימבולי שלהם. חשוב להדגיש שאי אפשר שפעולה נגד אי צדק תישאר בממד הסימבולי של הכרה ונראות, משום שיהיה בכך משום התעלמות מהליכה החומרית של ההתמודדות עם עוני. על עבודה סוציאלית מודעת-עוני לחתור לשינוי ולשיפור במצבם החומרי של משתמשי השירותים. על פי רוב יכללו פעולות לשיפור מצבם החומרי של משתמשי השירותים התערבויות בהקשר החיים הממשי (סער-הימן ועמיתים, 2018) וידרשו מהעובד הסוציאלי יוזמה. פעולות הנעשות במעגל ההזדמנויות החברתיות, כמו למשל מיצוי זכויות אקטיבי, יכולות לקדם שינוי ביחסים המורכבים בין משתמשי השירותים למערכות הממסדיות. כלומר: התערבות שתביא לכך שמשמשי השירותים יחוו את המוסדות הדכאניים כמיטיבים כמו גם האפשרות שהמוסדות לא יחוו את משתמשי השירותים כרע הכרחי היא פעולה המקדמת צדק חברתי.

ניתן לחלק לשתיים את הפעולות שנקטו הסטודנטיות נגד אי צדק: הרפלקציה של זהר מדגימה פעולה נגד המחסור בהון סימבולי (ההתערבות כללה כמובן גם מרכיבים של התנגדות למחסור החומרי של טהיינש, שלא באה לידי ביטוי ברפלקציה) ואילו הרפלקציות של הילה ודנה מדגימות פעולות נגד המחסור בהון סימבולי ובהזדמנויות חברתיות, אבל גם למען שיפור של ממש במצב החומרי.

הסכנות הכרוכות בעבודה פרטנית למען שינוי חברתי

לא פעם שמענו ביקורת על כך שהמקום המרכזי שזירת המיקרו מקבלת בעבודת הסטודנטיות ביחס לזירת המקרו אינו מקדם די הצורך את השאיפה לשינוי חברתי. ואכן במהלך כתיבת המאמר עסקנו רבות במתח שבין האישי לחברתי ושאלנו את עצמנו אם המשגת העבודה הפרטנית כעבודה לשינוי חברתי לא משחזרת תהליכים של צמצום המרכיב הפוליטי במקצוע. אף שאנו טוענים שעבודה פרטנית יכולה דווקא להרחיב את האפשרות לחולל שינוי ולקדם צדק חברתי בחייהם של אנשים החיים בעוני, חשוב להדגיש גם את הסכנות הכרוכות בעמדה זו:

1. התמקדות ברמה הפרטנית עלולה לעמעם את הצורך בפעולה מערכתית רחבה יותר ובשינוי מדיניות. כלומר: עובדים סוציאליים המבקשים לחולל שינוי חברתי יסתפקו בזה הנובע מעבודתם הפרטנית ולא יפעלו בזירה המערכתית. בהקשר זה חשוב להדגיש שעבודה פרטנית לשינוי חברתי אינה יכולה להחליף פעולות של פרקטיקת מדיניות, אקטיביזם ועבודה קהילתית. קידום צדק חברתי ברמת הפרט אינו מחליף קידום צדק חברתי ברמה המערכתית והפוליטית הרחבה. לחלופין, על עובדים סוציאליים פרטניים לחבור לעובדים סוציאליים בתחומים אלה ואף ליזום פרקטיקות כאלה בתוך עבודתם.
2. התמקדות בפעולה פרטנית בלבד עלולה לייצר אינדיבידואליזציה של הקשיים שמשמשי השירותים מתמודדים עמם. כך למשל גם ניתוח המדגיש את הקשר בין מצב הבית של לנה לבין הדיכוי החברתי שהיא מתמודדת עמו יכול לייצר פרקטיקה שמטרתה להעצים את לנה כדי שתפעל לשינוי המצב. במקרה הטוב פעולה כזו משאירה את האחריות למצב על לנה ובמקרה הרע על כוחותיה הנפשיים.
3. התמקדות בממד הסימבולי של העוני עלולה לטשטש את הצורך לחולל שינוי בממד החומרי. למעשה היא עלולה לשמר דווקא אי צדק חברתי, מכיוון שאין היא דורשת מבעלי הכוח לחולל שינוי מהותי בחלוקת המשאבים בחברה ובסדרי העדיפויות החברתיים. כך אולי ישתנה היחס כלפי אנשים החיים בעוני, אבל יישמר העוני שהם חיים בו וגם המבנה החברתי הדכאני שיצר אותו. בדומה, יש סכנה שעובדים סוציאליים, שעל פי רוב סובלים גם הם ממחסור במשאבים חומריים, יסתפקו בהיבטים

הבין-אישיים של עבודתם ולא יפנו מספיק משאבים ותשומת לב לצורכיהם החומריים של משתמשי השירותים ולאי-צדק המבני המייצר את המחסור.

סיכום

השאלות שבהן עסק המאמר הן שאלות מרכזיות בשיח של מקצוע העבודה הסוציאלי, והן מלוות את צוות התוכנית ואת הסטודנטיות הלומדות בה מראשית ימיה. במאמר זה ביקשנו לחדד אותן ולהתמודד איתן בעזרת הידע שנאסף בתוכנית לאורך השנים. הרפלקציות של הסטודנטיות, המבוססות על חוויותיהן, אפשרו לנו להבין ולהמשיג את הקשר בין קידום צדק חברתי ברמת הפרט לבין שינוי חברתי ולאפיין שלושה שלבים של עבודה פרטנית לשינוי חברתי: שלב זיהוי האי-צדק, שלב ההכרה בו ושלב הפעולה למיגורו.

הצגת הסכנות הטמונות ביישום פרקטיקה פרטנית לשינוי חברתי מעלה שאלות רבות ומדגישה את הצורך בהמשך מחקר, פיתוח והמשגה של פרקטיקה מודעת-עוני. כך למשל יש לבחון שאלות אלה: מהו האיזון הנכון בין התמקדות ברמה הפרטנית להתמקדות ברמה החברתית? איך התערבות אחת יכולה לשלב מתודות ברמת המיקרו והמקרו? איך המשפחות שהסטודנטיות מלוות אותן יכולות לקחת חלק במהלכים לשינוי חברתי? איך התערבות פרטנית יכולה להניע התערבות ברמה המערכתית? איך מתמירים את הזעם המוסרי שהמפגש עם עוני מייצר לפעולות מערכתיות לשינוי חברתי?

בחרנו לסיים את המאמר דווקא בסכנות הטמונות במימוש הפרקטיקה שהצגנו, כדי לשקף את המורכבויות הכרוכות בה ואת האי-נחת המלווה אותה. מדובר בפרקטיקה המעמידה עובדים סוציאליים במתח תמידי בין אי צדק מבני לאי צדק פרטני ודורשת מהם לבחון את עבודתם בצורה רפלקסיבית וביקורתית. לא די בעבודה פרטנית לבדה כדי לשנות את מצב העוני, אבל היא יכולה לשנות את המענה שעובדים סוציאליים נותנים לאנשים החיים בעוני ובסופו של דבר גם את מציאות חייהם. וזה המון.

מקורות

- אבישר, נ' (2014). **טיפול פוליטי – פסיכותרפיה בין האישי לפוליטי**. תל אביב: רסלינג.
- בנג'מין, ג' (2013). הכרה והרס: מתווה של אינטר סובייקטיביות. בתוך ס"א מיטשל ול' ארון (עורכים), **פסיכואנליזה התייחסותית – צמיחתה של מסורת** (עמ' 228-261). תל אביב: תולעת ספרים.
- דורון, א' (2008). העניים כ'אחר' – עוני בישראל בשנות האלפיים. **ביטחון סוציאלי**, 77, 28-9.

וגר-אטיאס, ע' (2017). **שיח ופרקטיקה בעבודה סוציאלית עם נוער וצעירים יוצאי אתיופים** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

וייס, ע' (2005). העבודה הסוציאלית בראי הביקורת. **חברה ורווחה, כה, 281-249**.
וייס-גל, ע', לוי, ל' וקרומר-נבו, מ' (2012). המבקר, המבוקר והביקורתי: התבוננות בדוח סוציאלי ביקורתי בעבודה סוציאלית. **ביטחון סוציאלי, 95, 119-89**.

זיו, א' (2012). טראומה עיקשת. **מפתח, 5, 74-55**.
צאלח, כ' (2016) אז מה כבר קרה? אוטואתנוגרפיה של מיקרו אגרסיות על רקע אתני. **תיאוריה וביקורת, 46, 90-67**.

סער-הימן, י', לביא-אג'אי, מ' וקרומר-נבו, מ' (2017). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: נקודת המבט של משתמשות שירותים. **ביטחון סוציאלי, 101, 39-9**.

סער-הימן, י', קרומר-נבו, מ', שמעי, נ', רוט-כרמל, ס', מירמוביץ, א', זייתון-אריכא, ל', גלעדי, נ' ועמיתים (2017). עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית. **חברה ורווחה, לז, 680-655**.

סער-הימן, י', קרומר-נבו, מ' ולביא-אג'אי, מ' (2018). התערבות בהקשר החיים הממשי – מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני. **חברה ורווחה, לח**.

סער-הימן, י' (התקבל לפרסום) עבודה סוציאלית מודעת-עוני במערכת הגנת הילד: לתרגם מתחים לפרקטיקה. בתוך מ' קרומר-נבו, ע' וייס-גל ור' סטריאר (עורכים) **פרקטיקות ביקורתיות**.

קרומר-נבו, מ' (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. **חברה ורווחה, לה, 321-301**.

קרומר-נבו, מ', וייס-גל, ע' ומוניקנדם, מ' (2008). עבודה סוציאלית מודעת לעוני: מסגרת קונצפטואלית להכשרה מקצועית. **חברה ורווחה, כה (2-3), 202-177**.

קרומר-נבו, מ', סלונים-נבו, ו', הירשנזון-שגב, ע' ובן-ישי, ש' (2005). תפיסותיהם של הפונים ה"ותיקים" ללשכת הרווחה את העובדים הסוציאליים. **חברה ורווחה, כה, 550-533**.

שפירו, ש' (2012). ההיסטוריה של מקצוע העבודה הסוציאלית. בתוך מ' חובב, א' לבנטל, וי' קטן (עורכים) **עבודה סוציאלית בישראל**. תל אביב: עם עובד, קו אדום.

- Abrams, L. S. & Moio, J. A. (2009). Critical race theory and the cultural competence dilemma in social work education. *Journal of Social Work Education, 45*(2), 245-261.
- Adams, R., Dominelli, L., & Payne, M. (2009). On being critical in social work. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (pp.1-12). Basingstoke UK: Palgrave Macmillan.
- Asakura, K. & Maurer, K. (2018). Attending to social justice in clinical social work: Supervision as a pedagogical space. *Clinical Social Work Journal*. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10615-018-0667-4>
- Baines, D. (Ed.). (2011). *Doing anti-oppressive practice: Social justice social work* (2nd ed.). Halifax: Fernwood Publishing.
- Brown, L. S. (2004). Feminist paradigms of trauma treatment. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training, 41*(4), 464-471.
- Carey, M. & Foster, V. (2011). Introducing 'deviant' social work: Contextualising the limits of radical social work whilst understanding (fragmented) resistance within the social work labour process. *British Journal of Social Work, 41*(3), 576-593.
- Carniol, B. (2005). *Case critical: Social services & social justice in Canada*. Toronto: Between the Lines.
- Craig, G. (2002). Poverty, social work and social justice. *British Journal of Social Work, 32*(6), 669-682.
- Cummins, I. (2017). *Poverty, inequality and social work: The impact of neo-liberalism and austerity politics on welfare provision*. Bristol: Policy Press.
- Dietz, C. A. (2000). Responding to oppression and abuse: A feminist challenge to clinical social work. *Affilia, 15*(3), 369-389.
- Featherstone, B., Broadhurst, K., & Holt, K. (2012). Thinking systemically – Thinking politically: Building strong partnerships with children and families in the context of rising inequality. *British Journal of Social Work, 42*(4), 618-633.

- Fook, J. (2016). *Social work: A critical approach to practice*. London: Sage Publications.
- Fook, J. & Askeland, G. A. (2007) Challenges of critical reflection: 'Nothing ventured, nothing gained'. *Social Work Education*, 26(5), 520-533.
- Fook, J. & Gardner, F. (2007) *Practising critical reflection: A resource handbook*. Maidenhead: Open University Press.
- Fox, D., Prilleltensky, I., & Austin, S. (2009) Critical psychology for social justice: Concerns and dilemmas. In D. Fox, I. Prilleltensky, & S. Austin (Eds.), *Critical psychology: An introduction* (2nd ed.) (pp. 3-20). London: Sage.
- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a 'post-socialist' age. *New Left Review*, 1(212) 68-93.
- Garrett, P. M. (2009). Recognizing the limitations of the political theory of recognition: Axel Honneth, Nancy Fraser and social work. *British Journal of Social Work*, 40(5), 1517-1533.
- Gilbert, T. & Powell, J. L. (2010). Power and social work in the United Kingdom: A Foucauldian excursion. *Journal of social work*, 10(1), 3-22.
- Gupta, A. (2015). Poverty and shame – Messages for social work. *Critical and Radical Social Work*, 3(1), 131-139.
- Gupta, A. (2017) Learning from others: An autoethnographic exploration of children and families social work, poverty and the capability approach. *Qualitative Social Work*, 16(4), 449-464.
- Gupta, A., Blumhardt, H., & ATD Fourth World (2017). Poverty, exclusion and child protection practice: The contribution of 'the politics of recognition & respect'. *European Journal of Social Work*, 21(2), 247-259.
- Habermas, J. (1990). A review of Gadamer's truth and method. In G. L. Ormiston & A. D. Schrift, (Eds.), *The hermeneutic tradition: From Ast to Ricoeur* (pp. 213-244). Albany: State University of New York Press.

- Houston, S. (2008). Beyond homo economicus: Recognition, self-realization and social work. *British Journal of Social Work*, 40(3), 841-857.
- Hyslop, I. & Keddell, E. (2018). Outing the elephants: Exploring a new paradigm for child protection social work. *Social Sciences*, 7(7), 105. doi:10.3390/socsci7070105
- Krumer-Nevo, M. (2017). Poverty and the political: Wrestling the political out of and into social work theory, research and practice. *European Journal of Social Work*, 20(6), 811-822.
- Lavalette, M. (2011). Introduction. In M. Lavalette (Ed.), *Radical social work today: Social work at the crossroads* (pp. 1-10). Bristol: Policy Press.
- Lavee, E. (2016). Low-income women's encounters with social services: Negotiation over power, knowledge and respectability. *British Journal of Social Work*, 47(5), 1554-1571.
- Lavee, E. & Strier, R. (2018). Social workers' emotional labour with families in poverty: Neoliberal fatigue? *Child & Family Social Work*, 23(3), 504-512.
- Lister, R. (2002). A politics of recognition and respect: Involving people with experience of poverty in decision making that affects their lives. *Social Policy and Society*, 1(1), pp. 37-46
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity.
- Leung, K. K. (2012). An exploration of the use of power in social work supervisory relationships in Hong Kong. *Journal of Social Work Practice*, 26(2), 151-162.
- McDonald, C. (2006). *Challenging social work: The context of practice*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- McWirther, E. H. & McWirther, B. T. (2007) Grounding clinical training and supervision in an empowerment model. In E. Aldarondo (Ed.), *Advancing social justice through clinical practice*, (pp. 417-442). New York: Routledge.

- Morley, C. & Macfarlane, S. (2014). Critical social work as ethical social work: Using critical reflection to research students' resistance to neoliberalism. *Critical and Radical Social Work*, 2(3), 337-355.
- Mullaly, B. (2002). *Challenging Oppression: A critical social work approach*. Ontario: Oxford University Press.
- Nelson, D., Price, E., & Zubrzycki, J. (2017). Critical social work with unaccompanied asylum-seeking young people: Restoring hope, agency and meaning for the client and worker. *International social work*, 60(3), 601-613.
- Orme, J. (2009). Feminist social work. In M. Grey & S. Webb (Eds.), *Social work: Theories and methods* (pp.65-75). London: Sage publications.
- Pease, B. & Fook, J. (1999). *Transforming social work practice: Postmodern critical perspectives*. London: Routledge.
- Pierce, C. (1974). Psychiatric problems of the Black Minority. *American Handbook of Psychiatry*, 2, 512-523.
- Reisch, M. & Jani, J. S. (2012). The new politics of social work practice: Understanding context to promote change. *British Journal of Social Work*, 42(6), 1132-1150.
- Reisch, M. & Garvin, C. D. (2016). *Social work and social justice: Concepts, challenges, and strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Roose, R., Roets, G., & Schiettecat, T. (2014). Implementing a strengths perspective in child welfare and protection: A challenge not to be taken lightly. *European Journal of Social Work*, 17(1), 3-17.
- Rothman, J. & Mizrahi, T. (2014). Balancing micro and macro practice: A challenge for social work. *Social Work*, 59(1), 91-93.
- Rossiter, A. (2011). Unsettled social work: The challenge of Levinas's ethics. *British Journal of Social Work*, 41(5), 980-995.
- Sakamoto, I. & Pitner, R. O. (2005). Use of critical consciousness in anti-oppressive social work practice: Disentangling power dynamics at

- personal and structural levels. *The British Journal of Social Work*, 35(4), 435-452.
- Samuels, A. (2015). *A new therapy for politics?* London: Karnac Books.
- Schon, D. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. London: Temple Smith.
- Schiettecat, T., Roets, G., & Vandebroek, M. (2017). What families in poverty consider supportive: Welfare strategies of parents with young children in relation to (child and family) social work. *Child & Family Social Work*, 22(2), 689-699.
- Sharlin, S. A. & Shamaï, M. (2000). *Therapeutic intervention with poor, unorganized families: From distress to hope*. New York: Haworth Press.
- Specht, H. & Courtney, M. E. (1995). *Unfaithful angels: How social work has abandoned its mission*. New York: The Free Press
- Stepney, P. (2006). Mission impossible? Critical practice in social work. *British Journal of Social Work*, 36(8), 1289-1307.
- Strier, R. & Binyamin, S. (2014). Introducing anti-oppressive social work practices in public services: Rhetoric to practice. *British Journal of Social Work*, 44(8), 2095-2112.
- Sucharov, M. (2013). Politics, race, and class in the analytic space: The healing power of therapeutic advocacy. *International Journal of Psychoanalytic Self Psychology*, 8(1), 29-45.
- Vera, E. M. & Speight, S. L. (2007). Advocacy, outreach and prevention: Integrating social action roles in professional training. In E. Aldarondo (Ed.), *Advancing social justice through clinical practice* (pp. 373-390). New York: Routledge.
- Weiss-Gal, I. (2008). The person-in-environment approach: Professional ideology and practice of social workers in Israel. *Social work*, 53(1), 65-75.
- Williams, C. & Briskman, L. (2015). Reviving social work through moral outrage. *Critical and Radical Social Work*, 3(1), 3-17.